

ИСАЖОН СУЛТОННИНГ “БИЛГА ХОҚОН” РОМАНИДА УЧЛИК ВА УНИНГ БАДИИЙ-ЭСТЕТИК ФУНКЦИЯСИ

С.Хўжаев

ФарДУ Адабиётшунослик кафедраси

катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўзбек ёзувчиси Исажон Султоннинг “Билга хоқон” тарихий романида учлик тамойилининг ўрни ва аҳамияти, шунингдек, учлик тимсолининг бадиий-эстетик функцияси масалалари ёритилган. Илгари сурилган фикрлар исботи учун асосан “Билга хоқон” асарига мурожаат қилинган.

***Калит сўзлар:** тарихий роман, триада, бадиий матн, композиция, муаммо, бадиий-эстетик вазифа, архитектоника, компонент, анъанавий триада, ёзувчи тушунчаси.*

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются вопросы места и значения триады, а также художественно-эстетической функции триады в историческом романе «Билга хоқон» («Билга каган») узбекского писателя Исаджана Султана. Для аргументации выдвинутых суждений в основном обращается к произведению «Билга хоқон» («Билга каган»).

***Ключевые слова:** исторический роман, триада, художественный текст, композиция, проблема, художественно-эстетическая функция, архитектоника, компонент, традиционная триада, концепция писателя.*

КИРИШ

Бадиий адабиётга мансуб намуналарни кўздан кечирганимизда уларда воқеликни бадиий идрок этиш ҳамда бадиий матн сифатида яратиш жараёнида ёзувчилар асар архитектоникасига турли йўллар билан ёндошганини кузатиш мумкин. Хусусан, баъзи асарларда композиция, баъзиларда эса образлар учлик тамойилига асосланганига гувоҳ бўламиз. Зеро, бадиий асар яратилишида ижодкор қўллаган учлик тамойили ва унинг асар композициясига алоҳида хусусият сифатида сингдириб юборилиши бадиий асарнинг шакл ва мазмун бирлигини таъминловчи муҳим унсур саналади. Шунинг учун антик дунё адабий мероси тадқиқотчилари асар композициясида учлик тимсолининг ўрнига алоҳида эътибор қаратганлар. Масалан, «лирик хорлардаги строфа,

антистрофа ва эподларни алмашилиб турувчи учлик» деб аташган¹. Тўғри мазкур таъриф кўпроқ драматик ёки трагик асарларга нисбатан қўлланган. Лекин биз учун муҳими, асар композициясида учлик тамойилининг мавжудлиги бирламчидир. Бошқа бир назарий манбада эса «...нима бўлганда ҳам, шубҳасиз, жанрий идентификациянинг маҳсулдорлигини барча асар структурасининг асосида «қаҳрамон-муаллиф-ўқувчи» ётади», дейилган².

Адабиётда учлик масаласи билан боғлиқ хулосалар, умумлашмалар чиқариш бугунги кунда ҳам давом этмоқда. Масалан, замонавий ўзбек адабиёти вакилларида бири Исажон Султон қадимги битикларга мурожаат қилиб, айнан учлик муаммоси атрофида фикр юритар экан, Нух пайғамбар билан унинг ўғилларига ўхшаш сюжетни туркий битиклардан келтиради. Исажон Султоннинг 2022-йилда нашрдан чиққан «Билга ҳоқон» тарихий романининг яратилишига XVIII асрда топилган ҳозирги Мўғулистон худудидаги Ўрхун-Энасой битиктошларидаги маълумотлар асос вазифасини бажарган. Тарихни ўрганиш – ўзликни англаш, деган нақлга риоя қилган ёзувчи, қадим ўтмишда яшаган аجدодларимизнинг тўлақонли бадиий сиймосини яратиб, ўтмиш ва бугунги кун муаммоларига ечим топишга интиланган. Кўк (кўк сўзининг маъноси – асл, қадимий) турклар давлати бир ярим минг йил (Россиялик тарихчи Аджи Мураднинг фикрича икки ярим минг йил) олдин юксак маданиятга эришиб, гуркираб яшнаган. Туркийларнинг қандай бўлганлигини, ҳоқонларидан бошқа бировга бўйин эгмасликларини Билга ҳоқоннинг: «Киши ўғли ўлгани туғилармиш», яъни ўладиган бўлсанг баҳодирларча ўл, шоқол қаби писиб яшама, деган сўзларидан билиш мумкин. Ота-боболаримизнинг ёши улуг одамларга муносабатини уларни *урф-одатларидан бири мисолида кўрамиз : урушининг қонунларидан бири майдонга ҳар икки томондан яккама-якка олишиши учун паҳлавонлар чиқишганда, қари момо ўртага чиқиб ёпинчигини ташлайди, ориятли бўлган жангчилар шу қари аёлни ҳурматини сақлаб, урушни тўхтатадилар*. Билга «билағон», «доно» деган маъноларни билдирса, хон сўзи ҳоқоннинг ўзгарган шакли саналади. Битиклар асар хотимасининг асосий қисмини ташкил қилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Таҳлил жараёнида аниқландики, «Билга ҳоқон» романида Исажон Султон «ҳужжатлилик»ни таъминлаши, туркийлар туриш-турмуши, ҳаёт тарзи, дарду ҳасратлари, изтироблари-ю қувончларини тасвирлаш учун уларнинг олами уч

¹ Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – Стб.39. (1600 стр).

² Коллектив. Теория литературы. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении).— М.: ИМЛИ РАН, 2003.— С.105 (592 с).

қаватли деб билиши, кишиларни рақиб, ўзиники ва бетараф одамлар сифатида тушунишида учлик тамойилидан фойдаланган. Учликдан фойдаланиш хусусияти ёзувчининг “Робия Балхий” қиссасида ҳам учрайди. Хусусан, анъанавий севги учликларининг турли шакллари, фольклорда кенг қўлланилган уч кечаю уч кундуз, уч йўл мотиви кўзга ташланади. Кўринадики, ёзувчи мазкур романгача ҳам учликлардан самарали фойдаланган.

“Билга ҳоқон” романи мавзуси Ўрхун-Энасойдаги тошларга битилган ёзувлардан олинган. Роман воқеалари қачонлардир қудратли бўлган, ҳозирда эса душман томонидан забт этилиб, ночор аҳволга тушиб қолган, оч-яланғоч турк будунининг исён кўтаришга, ё ўлиш, ё яшаб қолиш учун уюшиб курашга мажбур бўлиб қолиш арафасидаги даврдан бошланади. “Билга ҳоқон” одамлар орасида ҳамжихатлик ва бир-бирини қўллаб-қувватлаш рўёбга чиқариб бўлмас орзуга айланиб бораётганлигини таъкидлашга бағишланган асар бўлиб, унда адиб улусни ҳаётнинг тубсиз жарликка қулаш ёқасига келиб қолганини тасвирлайди. Айнан мана шундай қалтис вазиятда инсон тафаккурида ўз-ўзини, наслини сақлашга интилиш кучаяди.

“ – Ана, не бўлди? – дер эди (Булут). – Эр ўглинг қул бўлди. Сулув қизинг чўри бўлди. Ёв кулди, севинди. Қара, ўтов олдида мол-қўй, така-улоқ кўрингайми? Шундай деб йиглаб юборди”³. Суяги жангу-жадалларда қотган, жасур эр йигит учун сиқташ кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир ҳолат саналади. Демак, халқ шу даражада забун аҳволда эдики, турк будунининг дийдаси жангларда қотиб кетган “ёвқур ва тикбош” алплари ҳам улус очлигидан, табғач хоқонига тобе эканликларидан изтиробда эдилар.

Асарда ҳикоя қилинишича, Тўққиз ўғуз хоқони ўз қондоши бўлган кўктурк будуни ошсиз-тўнсиз, саноғи оз қолганини билиб, уларни йўқ қилиб ташлаш учун ўз атрофига иттифоқчиларни тўплай бошлади. Элчи (сўзчи)лардан бири Тўнгра Сам “уч куну уч тун йўл юриб, Табғач элига етиб келди”.⁴ Айнан мана шу табғачлар қачонлардир бир уруғ бўлган туркларнинг орасига кириб улусларни тўзғитиб юборган, кишиларни бир-бирига ёв қилиб қўйган эди. Тўнгра Сам будуннинг ашаддий душмани ёнига келиб, ўз қардошларини йўқ қилиб юбориш учун тиф кўтаришга, иттифоқчи бўлишга кўндирмоқчи бўлади.

Кўриниб турибдики, муаллиф ушбу парчада ўзбек халқ эртагинининг компонентларидан бири бўлган анъанавий учликдан фойдаланган. “Шу тариқа Тўққиз ўғуз ўз қондошларига қарши босқин ясамоқ учун табғач, қитану Ўн ўқ билан бирлашишга кенгашишиди... Шу тариқа, уч элда уруш кенгаши тузилди,

³ Султон И. “Билга ҳоқон” [Матн]: роман, қисса ва ҳикоялар. – Т.: “Factor book”, 2022. 12-б.

⁴ Ўша асар, 18-бет.

кўкламда *Ўтуканга юришга келишилди*".⁵ Бу изоҳ билан роман сюжети шаклланишининг дастлабки чизиқларини белгилаш мумкин.

Воқеалар ривожидавомида Элтариш Қутлуғ хоқоннинг “сўзи тўқ, илиги бор” тўнғич ўғли Билга хоқон, иниси Кул Тигин билан сочилиб кетган улусини тўплаб, элни кўтаради ва кўклам келиб, улар Ўтукан йиш устига босқин қилмоқчи бўлган душманга қарши ўлим-қолим чопқинига жўнашди ҳамда ёв кутмаган пайтда хужум қилиб катта талофат етказдилар. Шу жангу жадаллар давомида **Билга хоқон – Кул Тигин – Билга Тўнюқуқ, Билга хоқон – Ишбара ямтар – Булут** учликлари сюжет линиясига кўшилди. Агар биринчи учликни шартли равишда бошқарув учлиги десак, табиийки лидерлик улусни йўлбошловчи бўлган доно, тадбирли Билга хоқонга тегишли бўлиб, унинг ўнг қанотида бир ярим мучалга етмай табғач билан бўлган сўқишда бир ёвни ўлдиргани учун эр отини олган жасур ботир иниси, моҳир саркарда Кул Тигин ва чап қанотида эса йўриқчиси, доно маслаҳатчиси Тўнюқуқ туради. *“Иниси Кул Тигин, йўриқчиси Тўнюқуқ, учовлон қирга чиқишди, ўша ерда отларнинг думи ҳилтираб анча туришди. Неларни сўзлашишди, биров билмади”*⁶. Демак, улусни бошқариш, ҳарбий юришларга тайёргарлик кўриш режасини учовлон бамаслаҳат тузишади. Иккинчи учлик ҳам Билга хоқон атрофида жанг майдонларида шаклланади. Моҳир саркарда бўлган хоқон ёғийларга қарши юришлардаги барча қийинчиликларни черик билан биргаликда енгиб ўтди, айниқса, душманни кутилмаган пайтда, кутилмаган жойда босиш учун қаҳратон совуқ, қор ва муз қоплаган Кўгман тоғидаги довонни ошиб ўтаётганда, Ўн ўққа юриш қилганда Билга хоқоннинг донолиги, элсеварлиги, ўз кишиларини ғамини ейиши яққол кўринди. Учликнинг қолган икки вакили оддий халқ вакиллари бўлиб, *“бирининг оти Ишбара ямтар эди, ямтар деб кучи танасига сизмас ални айтишади. Ўрта бўйли, тумоғи остидан кокили чиқиб турган кичкинагина йигитча эса Булут эди”*⁷. Қадрдон бўлишига қарамай, доимо бир-бири билан гап талашиб, тортишиб юрувчи дўстларни тасвирлаш экан, ёзувчи антипод усулидан унумли фойдаланади, яъни ботир Алп Қора Бўғунинг ўғли девсифат Ишбара довьорак, арслондай кучли, бели ва кўнгли қаттиқ, моҳир жангчи эди, *“ – Сен доврўқ ила ўляпсан, – деди Эл Бўғу. – Алп ўғилларинг, куёвларинг, келинларинг, ўн минг йилқинг, эл-улусинг қолди. Ўлсанг, улус номингни кўкка етказиб тилга олади”*⁸. Табғачлар билан бўлган сўқишда мардонавор ҳаракат қилиб кўплаб душманларни ер тишлатган

⁵ Ўша асар, 21-бет.

⁶ Ўша асар, 56-бет.

⁷ Ўша асар, 11-бет.

⁸ Ўша асар, 125-бет.

кичкинагина Булут “... табғач Булутни яна ўраб олган эди. Мана шу ўров аро Булутга ўнлаб ўқлар қадалди, танаси жайрадай бўлиб қолди, шу туришида чалқанчасига йиқилди.” Унинг ўлими олдидан айтган сўнгги сўзлари “Улус энди эрклими?” бўлди⁹. Бу босқинчиларга қарши озодлик учун курашиб жонини фидо қилган ҳақиқий ватанпарварнинг сўзлари эди. Тўньюқок бундай ботирлар ҳақида эр учун ўлим – будуни учун ўлмоқдир! деган эди.

Романнинг асосий училиги сифатида шажара билан боғлиқ бўлган **Элтариш Қутлуғ хоқон – Билга хоқон – Йўллик Тигин хоқон** учлигини қайд этишимиз керак. Гарчи асарда тасвирланган воқеалар Элтариш хоқон ўлимидан кейин содир бўлган бўлса-да, Билга хоқон ва улус у билан боғлиқ шонли кунларни бот-бот эслашар эди. Чунки айнан Элтириш хоқон даврида кўктурклар бирлашиб, кучга тўлган бўлса, унинг ўлимидан кейин кўктурклар “...бошига очлик келмиш, тўзиб йўқ бўлади деб эдик”. Кейинги эллик йил турк будун табғачга қарам эди, эл қул ва чўри бўлди, айниқса, кейинги етти йилда абгор ҳолатга келиб қолди. Душманлар кўктурклар тарқалиб йўқ бўлиб кетади, барча ерлари бизга қолади, деб турган паллада кўктуркларга хоқон бўлган, уларни Ўтуқан йишга тўплаш ҳаракатига тушган Билга ҳақида “Тўзмамиш, йўқ бўлмамиш. Ўй ўйламиш, шундоқ қолаберсак, бўшашиб-кучсизлашамиз, сўнг ўламиз, деммиш. Билга деган хоқон ўтирмиш, билмагани йўқмиш. Кучга кирмасидан бузмасак, бошимизга келгай. Келса барчамизни эзиб-ёйгай”¹⁰, деб айтади Тўққиз ўғуз хоқони. Билга хоқон даврида кўктурклар нафақат олдинги мавқеини тиклаб, улусни юксалтирдилар, доврўғини бутун дунёга ёйдилар, шунингдек, кўплаб ерларини тортиб олдилар, тевааракни душманлардан тозаладилар ва қудратли давлат курдилар. Демак, айнан шу хоқоннинг оқилона ҳаракатлари туфайли кўктурклар давлати гуллаб-яшнади.

Асарда учликнинг сўнгги бўғини бўлган Йўллик Тигинга тошбитикларда ўйиб ёзилгандай биргина жумла ажратилган: “Билга ўрнига унинг ўғли Йўллик Тигин хоқон сайланиши билан улус кўктурклар сойи қуришига келди...”¹¹. Ҳа, тарихдан ва адабий асарлардан маълумки, табиат аксарият ҳолларда ота-онага инъомлар қилиб, фарзандларга келганда дам олар экан. Демак, Йўллик Тигин отаси ва бобосининг ишини давом эттира олмади, катта ишларни амалга оширмади, улар қурган салтанат унинг даврида қулай бошлади, Шимолий хоқонликдан путур кетди, уйғурлар кучга кира бошлади, балки шу сабабдан ҳам жумла кўпнуқта билан яқунланди. Бу учликни **барпо қилувчи – ривожлантирувчи – вайрон қилувчи** учлик тарзида ҳам аташ мумкин.

⁹ Ўша асар, 108-бет.

¹⁰ Ўша асар, 20-21-бет.

¹¹ Ўша асар, 138-бет.

Навбатдаги учлик турк элининг пайдо бўлиш тарихи билан боғлиқ. Инсоният ва элатларнинг пайдо бўлиш тарихи ҳақида бир қатор диний ва илмий қарашлар мавжуд бўлиб, уларнинг аксариятида буюк тўфон ҳақида сўз юритилади. Бахши Эл Бўғу (туркийлар “Бўғу” деб билгичларни атаганлар) будуннинг пайдо бўлиш тарихини қуйидагича сўзлаб беради: *“Қачонлардир Кўк Тангри ер юзини сувга бостирган экан. Бир қанча киши чўкмасдан, эсон қолибди. Сўнг сувни ер ютиб, қуришибди. Қуригач, у киши қуруққа тушибди. Унинг учта ўғли бор экан. Бири қулоқсиз, ўзинигина ўйлар экан. Иккинчиси бунга кўнмаса-да, индамас экан. Яна бири бўлса, ардоқлар экан. Ўша отасини ардоқлаган ўғилдан сиз тарқалдингиз, дебди”*¹². Ушбу миф уч хил характердаги ака-укалар ҳақида бўлиб, улардан бири фақат ўзини ўйлайдиган худбин, иккинчиси эса акасининг табиатини оқламаса-да унга бу ҳақда индамас, яъни лоқайд эди, фақат кенжа ўғил отасини ҳурмат, қилиб ардоқларди. Миф туркийлар томонидан яратилгани сабабли, ака-укаларнинг энг яхшисидан туркийлар тарқаганини мантиқан тўғри дейиш мумкин. Кўринадики, қадимги туркий манбалар ҳамда улар асосида яратилган замонавий ўзбек романларда ҳам учлик тамойили мавжуд ҳамда улар яхлит тизимлилик тусини олган.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (REFERENCES)

1. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. – М.: НПК «Интелвак», 2001. – Стб.39. (1600 стр).
2. Коллектив. Теория литературы. Том III. Роды и жанры (основные проблемы в историческом освещении).- М.: ИМЛИ РАН, 2003.- С.105 (592 с).
3. Султон И. “Билга ҳоқон” [Матн]: роман, қисса ва ҳикоялар. – Т.: “Factor book”, 2022. 12-б.

¹² Ўша асар, 77-бет.